

FILEP TAMÁS GUSZTÁV*

„Törökország éppen csak lebeg az időfogyatkozás határán, mint égboltjának kóválygó sasmadarai”**

Elke Hartmann: *Örmény élet az Oszmán Birodalomban*. Fordította: Reviczky-Balogh Ágnes. A magyar nyelvű szöveget az eredetivel egybevetette: Poósz Lóránd. Budapest: L’Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2021. (*Studia Armenologica Hungarica* 4.) 273 oldal

1. Állítólagos történésként az a kérdés is foglalkoztat, hogyan zajlik le az a folyamat, amelynek során egy társadalom vagy társadalomtöredék, akár egy kisebb, de adott korszakban véleményformáló csoport által birtokolt tudás deformálódik a közösségi tudatban, vagy egyszerűen kikopik, kihullik – döntő pillanatokban visszaidézhetetlenül – az emlékezetből. Itt még nem is annyira a kalkulálható etikai következmények, hibás politikai döntések, „balítéletek” a fontosak; előbb magát a folyamat technikai (morfológiai?) vonatkozásait szeretném megérteni. Tartok tőle, nem fog sikerülni. A recenzálandó könyv magyar olvasata kapcsán első, (megválaszolhatatlan) kérdéseket is fölvető benyomásom: az 1850-es években a magyarul olvasó átlagos pesti és budai értelmiségi könnyen viszonylag komplex képet kaphatott a törökországi viszonyokról, a reformok keresztülvételének szerves akadályairól, példának okáért az évszázad talán legjelentősebb magyar prózaírójának tollából. 1915-ben a budapesti szellemi elit már nem tudta, mi történik az Oszmán Birodalomban, viszont elhitte, amit a hivatalos, a német vezérkar által is megszűrt propaganda hirdetett. Ma a megsokszorozódott olvasóréteg az igen színvonalatlan napi sajtóból és hírportálokból tájékozódik a Török Köztársaság problémáiról. S főképpen nem gondolkodik el arról, hogy az örménykérdés több okból magyarkérdés is egyben. Aki túlzónak tartaná a két nemzet bizonyos történelmi

* A szerző művelődéstörténész, a TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. Email: Filep.Tamas-Gusztav@tk.hu

** Dobai Péter: *Csontmolnárok. Egy múlt századi magyar regény*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1974, 198.

párhuzamainak emlegetését, az is beláthatja: a magyarságnak örmény tagjai is vannak, köztük olyanok is, akiknek felmenői 1915-ben menekültek ide.

Emlékeztetőül a fenti állítás első eleméhez:

„Nem hihető: hogyha a hatti humajjunt¹ a kormány teljes eréllyel és szeplőtlen jóhiszemmel törekednék is fogan[at]osítani, az valósággal megtörténhessék. Mert ellene szegülnének a törökök, miután e reform által a *Korán*, a mostani török társadalom s a török nemzetnek szupremáciája megsemmisítették. Továbbá ellene szegülnének az európai keresztyének, miután nemzetiségileg van külön céluk a függetlenségre. A józan politikának hódolva sürgetik most a hatti humajjun végrehajtását; mert az erős sérelmi tér, mellyel fölthagyni oktalanság volna. De se az oláhnak, se a déli szlávnak, se a görögnek nem volna kedve a politikai és vallási jogegyenlőség mellett is valami egységes nagy államban magukat fölolvasztani.

Nem hihető: hogyha egy lángeszű és vaskezű szultán fogan[at]osítná is a hatti humajjunt; ha megíratnának a magánjogi és büntetőkódexek; szervezetenek a közkezelés és európai szellemű kormányzat; az adózási rendszer mohamedánra és keresztyénre egyaránt mérné ki a közterheket; az uralkodó mohamedán vallás a keresztyén hit jogait egyenlő hűséggel védné s a szultán armádiája tisztán csakoly összeírás rendszeren nyugodnék, mint a francia vagy belga: nem hihető, ismétlem, még ekkor is, hogy a hatti humajjun a török birodalom heterogén elemeit *bensőleg* is egyesíteni tudná, és a legelső nagy rázkódáskor minden úgy össze ne omlanék, mintha éppen semmi reform sem történt volna.

Nem hihető a keleti kérdésnek az a megoldása is, hogy miután a török birodalom szétbomlása kikerülhetlennek mutatkoznék, a nagyhatalmak akár az osztozás iránt egymással kiegyezkedni tudnának, akár pedig az öszveroskodott óriásállam még autonomikus életre képes részeit szervezni akarnák is, képesek volnának rá.

Szóval, minden eddigi megoldás kevés sikerrel kecsegtet.”²

Kemény Zsigmond fő forrása Pitzipios bej, egy feltehetően görög származású, ám az Oszmán Birodalom egysége mellett elkötelezett, azelőtt az 1877-ig, az első országgyűlés megnyitásáig terjedő reformkorszak alapját és névadóját jelentő dokumentum, az 1839-es Tanzimat (a gülhanéi hatti-serif) rendelkezéseit megerősítő és kibővítő 1856-os „reformcsomag” életbe léptetéséért felelős ruméliai bizottság titkára, ekkor éppen emigrációban élő „török alattvaló” a szultánnak címzett röpirata volt. A fenti citátumban emlegetett nemzetek, a románok, „déli

¹ Hatt-i humajun: az 1856-os ottomán reformediktum, amely a krími háborút lezáró párizsi béke előkészítése idején az európai nagyhatalmak nyomására megerősítette és kiterjesztette a korábban kezdett közigazgatási-jogi reformokat, így kimondta a muszlimok és más hitűek törvény előtti egyenlőségét is.

² Kemény Zsigmond: *L'orient. Les Reformes de „l'Empire Byzantin”*: Par Pitzipios-Bey. Paris, 1858. In: Kemény Zsigmond: *Eszmék és jámbor óhajítások. Válogatott publicisztikai írások*. A kötetet összeállította és a bevezetőt írta: Filep Tamás Gusztáv. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2014, (Téka) 193–194. Az írás eredetileg megjelent: *Budapesti Szemle*, 4. kötet, 1858, 161–172. Az itteni közlés a 2014-es kötetbeli követi, a szöveg gondozási elveket lásd ott.

szlávok”, akiken nyilván a szerbek-montenegróiak és bolgárok értendők (itt most nem érintem a macedónok kérdését, akiknek a balkáni nemzetállamok létrejötte után ugyanaz lesz a gondjuk, ami azelőtt a „felszabadult” nemzeteké volt, sem Bosznia-Hercegovináét), néhány évtizeden belül megeremtették nemzetállamukat (a görög törzsnemzetnek ez már korábban sikerült). Az örmények számára, egyházuk vezetőségében, politikai pártjaik irányítói között – leszámítva a nemzeti forradalmárok egy töredékét – a 19. század utolsó, a 20. század első évtizedeiben, a világháborúig az önálló nemzetállam megeremtése sohasem vált programmá. Ez nem is lett volna keresztülvihető; részben az örmények több államban való, de már csak az Oszmán Birodalmon belüli szétszórtsága miatt sem. Törökország egyik vilajetjének sem volt tisztán örmény lakossága.³ Korábbi „szórványos” megszárlások (1895–1896, 1909) után 1915-től közösségüket gyakorlatilag likvidálták.

A *Regio* 2021-es évfolyamában az örmény genocídiummal kapcsolatos könyvekről közölt írásomban⁴ arra a következtetésre jutottam: az 1915-ben kezdődő népiirtás nem szervesen nőtt ki az oszmán hagyományból, nem magyarázható a megelőző évtizedek, legalább a 19. század közepéig visszanyúló periódus (a Tanzimat itt is jó kiindulópont lehet) eseménytörténetének, reformoknak, puccsoknak, forradalmaknak-ellenforradalmaknak, a valamiféle sajtáságos rendet (is) megtestesítő regionális anarchiaknak az ismerete nélkül, így nekem is állást kell foglalom a konstruált kontinuitás ellen, mely szerint a „törökök” fő kedvtelése az Oszmán Birodalom létrejötte óta az örmények folyamatos megszárlása lett volna. Az anatóliai örmény jelenlét radikális fölszámolására, bár voltak brutális előzményei, az állam fönmaradása érdekében semmi szükség nem lett volna. Tudniillik ha az országot nem radikális (egyébként jórészt nem is török és nem hívő muszlim), Nyugat-Európától az egyetnikumú nemzetállam ideáját is eltanuló forradalmi modernizátorok vezetik éppen. Ami 1915-től az örményekkel történt, józan ésszel fölfoghatatlan, bár szimpla logikával már az ezt előidéző politikai fordulat okait is nehéz megérteni; az elgondolás magvához nehezen juthatunk el, különösen ha

³ Az egykor népes Örmény-felföld, amelynek területén a 12. századtól nem állt fenn örmény állam (egy kisebb örmény királyság másfél évszázadig működött ugyan a 13–14. században, de jóval nyugatabbra, Kilikiában, *nem örmény településterületen*), évszázadokon át nagyhatalmak Róma/Bizánc, illetve az iráni Pártus és a Szászánida Birodalom közötti (olykor-olykor ezek által fölöstott) puffterület, ütközőzóna volt. Később a folyamatos inváziók – arab, szeldzsuk, mongol, oszmán, perzsa stb. – hatására népének jelentős része elmenekült, elvándorolt, az új hódítók új etnikumokat telepítettek be; a térség nyelvben, kultúrában, habitusban évszázadok óta rendkívül kevert volt.

⁴ Filep Tamás Gusztáv: „*Akár a megkínzott állatnak, amely kínzói ellen fordul*”. *Széljegyzetek az örmény genocídium újabb irodalmához. Regio*, 2021/1., 95–125. <https://regio.tk.hu/kozlemleny/29-evf-2021-1-szam/akar-a-megkinnzott-allatnak-amely-kinnzoi-ellen-fordul-szeljegyzetek-az-ormeny-genocidium-ujabb-irodalmahoz/>

számításba vesszük, hogy a legbefolyásosabb örmény politikai párt, a dasnakoké⁵ 1915-ben szövetségben, sőt, koalícióban volt az Ittihaddal, az Egység és Haladás Mozgalmával, melynek vezetői az armenocídium kiötlői és felelősei lettek; korábban együtt vívták meg a forradalmat az új alkotmányos rendszer megteremtése érdekében. (Az első ilyen korszak 1876-ban kezdődik, a következő évben összeülő parlamentet már az 1878-as orosz–török háború hatására vagy ürügyén föloszlatják, a másodiknak a kezdőéve 1908.) Nos, az, hogy a népirtás a reformisták forradalmi akciója volt, korábbi, meggondolkodtató, de a magam fejével talán mégsem következetesen végiggondolt előzmények után az adott helyen általam ismertett könyvek közül különösen Ronald Grigor Sunyé és Vahe Tachjiané alapos olvasása nyomán vált számomra végzetesen érthetővé.⁶ Most ugyanebben erősít meg Elke Hartmann *Örmény élet az Oszmán Birodalomban* című fontos könyve.

Ne tűnjék céliránytalanak, ha röviden szólok a magam armenofilijáról mint előzményről; ennek nyilvánvalóan *van* szerepe abban, hogyan értelmezem és értékelem az e témában született könyveket. Rokonszenvem eredete órára azonosítható. 1971. január 12-én kedden este 20.00 óra és 22.45 között közvetítette a magyar televízió Franz Werfel regénye, *A Musza Dag negyven napja* színpadi adaptációját a Győri Kisfaludy Színház előadásában, felvételtől, Gabriel Bagradjan szerepében Nagy Attilával. Néhány évvel később, amikor a könyv is előkerült, kiderült, hogy a színházi előadás nem volt múló élmény. Lassan-lassan, évtizedes kihagyásokkal (tudományosnak nevezhető cél nélkül) végigolvastam-pörgettem a magyar szakirodalom könyvtételeit,⁷ (kései) egyetemvégzésem idején pedig szerencsém volt: kollokválhattam örmény középkortörténetből, egyháztörténetből, művelődéstörténetből, és még néhány armenológiai tárgyból. Mindez nem volt egyéb, mint egyszerű, időnként szenvedéllyé váló magánpasszió, és azért írom ide, mert közvetlen bizonyítéka annak, hogy *olvasatom egyoldalú volt*, és ennek megvolt a maga oka. A török hivatalos álláspontot ismertem, elutasítottam; ha sikerül pontosan föl-

⁵ A párt neve a keleti és a nyugati örményben: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն, illetve Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Elke Hartmannál: Tashnagsoutiun, a régebbi magyar forma: Dasnakcutjun. Ezt csak annak jelzésére írom ide, hogy a témához kapcsolódó neveknek, fogalmaknak máig nincs vélegesült, maradéktalanul elfogadott változata. Az örvedetesen gyarapodó magyar nyelvű armenológiai szakirodalomban sincs egyértelmű, mindenki által használt átírási módszer. Elke Hartmann az átírást magyarázó jegyzeteit lásd könyve 10. oldalán. Magam a nevek és terminusok esetében, amennyiben azok nem szerepelnek másképpen a recenziált munkában, az általam ismert magyar hagyományt követem.

⁶ Ronald Grigor Suny: „*A sivatagban élhetnek, de másutt sehol!*”. *Az örmény népirtás története*. Fordította: Fejérvári Boldizsár. A fordítást szakmailag ellenőrizte: Kovács Bálint. Budapest: L’Harmattan, 2016.; Vahe Tachjian: *Oszmán-örmények. Élet az anyaországban, a száműzetésben, a társadalom újjáépítése a diaszpórában*. Fordította: Mikó Katalin, Szóts Dávid. A magyar nyelvű szöveget az eredetivel egybevetette: Szabó Krisztián. Budapest: L’Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2019. (Studia Armenologica Hungarica 2.)

⁷ *Örmény magyar [sic!] bibliográfia magyar nyelven*. Összeállították: Korbuly Domonkos [sic!] – Simon J. Zaven. [Budapest:] Országos Közművelődési Központ Módszertani Intézet, 1986.

idézni a magyar nemzeti közvélemény torkán lenyomott 1916-os (és faksimile kiadásban a Szófia Kiadó által 2016-ban újra megjelentetett) propagandakiadvány,⁸ illetve a hasonló szellemű magyarországi sajtóközlemények kiváltotta élményt, megérteni véltem, hogy Goebels és Zsdanov nem is lehettek olyan eredeti elmék a saját szempontjaik szerint, illetve saját „szakmájukban”. Csodálkoztam, hogy a diktatúra idején még konkurencia nélkül egzisztáló s persze igen népszerű Panoráma útikönyvek sorozatában megjelent *Törökország* című kiadványban talán, illetve valószínűleg (hiszen betű szerint nem olvastam végig) egyszer sem szerepel az a szó, amit kerestem. Aztán ennek okát is megértettem. Szívesen olvastam volna az armenocídiumról tárgyilagos török értelmezést; amikor megjelent egy-egy kultuszkönyv, igyekeztem figyelmesen olvasni,⁹ olyat is, amely, talán szándéka ellenére, arra is utal, hogy a dicső Kemal pasa idejében¹⁰ folytatódott az örmény „árulók” elleni hősi harc.¹¹ Az újonnan magyarul is megjelent szakirodalom jegyzetapparátusaiból kiderül, hogy nemzetközi szinten meglehetősen gazdag irodalma van a térség története e szakaszának, s a feltárásban újabban török szerzők is fontos szerepet vállalnak. A magyar könyvpiacra azonban tudomásom szerint nem érhető el egyetlen jelentős és tárgyilagos török történeti munka sem az örmény genocídiumról, illetve Törökország I. világháború alatti állapotáról. Paradoxon: a török, illetve az oszmán muszlimok az örményekkel való együttélésben tanúsított kedvező magatartásformáinak leírását is örmény vagy armenofil kutatóktól kell várunk.

Elke Hartmann egyike volt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Armenológiai Tanszéke alapítóinak (Kovács Bálinttal és Vahé Tachjiannal), könyve a tanszék könyvsorozatában jelent meg. Ugyancsak Tachjiannal ő hozta létre a www.houshamadyan.org kutatóportált. Az ott összegyűjtött szöveges és képi dokumentumok könyvének is fontos bázisát képezik, a vállalkozás célját és jelentőségét a recenziált mű 1. fejezetében – már címében ott a sűrített kutatói program: *Kettős rés, hármás hid: a Houshamadyan-projekt és egy posztnacionalista örmény*

⁸ *Az igazság az örmények forradalmi mozgalmáról. A Császári Ottomán Kormányának az örmények államellenes mozgalmáról beszerzett eredeti hivatalos adatai nyomán:* Orbók Attila. Budapest: Rényi Károly Könyvkereskedése és Kiadóvállalata, 1916.

⁹ A legdivatosabbról – Mustafa Serdar Palabryk: *Megérteni 1915 eseményeit. Törökök és örmények.* Fordította: Pál Laura. Budapest: Szófia Kiadó, 2017 – írtam is a 4. jegyzetben szereplő dolgozatomban.

¹⁰ Főntebb utalt írásomban is kénytelen voltam megemlíteni, a probléma végleges megoldhatatlanságának „garanciája”, hogy a mai török nemzettudat, központi hőse, Musztafa Kemál révén, kontinuos az örmény népiirtást levezénylő Ittihad elveivel; Kemal maga is e mozgalom tagja volt, és a véres munkát, igaz, egy másik periódusban, az új Törökország megteremtése és védelme során ő fejezte be. Elke Hartmann is utal erre könyvében: „A Török Köztársaság Kis-Ázsiában folytatta elődeinek örményellenes politikáját, megsemmisítette az örmény kulturális örökséget, sőt a történelmi Örményország területén még az örmény élet nyomát is gyökerestül kiirtotta” stb. (14.)

¹¹ Can Özoğuz: *A török felszabadító háború történeteiből.* Tasnádi Edit fordítása. Budapest: Napkút Kiadó, 2019.

történetírás dimenziói – részletesen taglalja is; e gyűjtemény fotói adták a fő forrását a „békeidők” oszmán élete örmény vonatkozásait bemutató kötetzáró tanulmányának (9. *Családi arcképek: képforrások a kései Oszmán Birodalom társadalomtörténetéhez*). Ez utóbbi még mostani, vázlatos formájában is perdöntő bizonyíték számomra amellet, hogy kellő háttérkutatással a korabeli fotográfiák alapján finom társadalomtörténeti megállapításokat lehet tenni.

Elke Hartmann nemcsak az örmények érdeklik, társadalmi környezetüktől elszigetelten nem is értelmezhetné helyzetüket: tanulmányai az Oszmán Birodalom 19. századi, 20. század eleji történelméről szólnak. Nem a gyakran (emberileg érthetően) túláltalánosítónak tűnő örmény narratíva képviselője: meg akarja érteni és értetni, ami történt. Ugyanakkor más megnyilatkozásaiból (is) világossá válik, hogy célja nem a felejtés (a népirtásé), hanem a kibővített emlékezés: „Szeretném, ha nemcsak a halálunkra emlékeznénk, hanem az életünkre is.”¹²

2. A 19. században untilig hangoztatták, hogy Törökország „Európa beteg embere”; úgy látom, részben azért volt az, mert gyógyszer helyett is mérget adtak be neki. A keleti kérdés megoldása nemcsak összeurópai feladat ekkor, de egyben az egymás ellen hangoló nagy hatalmak különérdeke is, mindegyikük a maga hasznára próbálná kikényszeríteni az Oszmán Birodalom modernizálását. A stabilizálás elengedhetetlen, részben azért, mert a birodalom dezintegrálódását valamilyen végleg kihasználná, s mert az avult szerkezet a szabadságra vágyó balkáni nemzetek sorsa, jövője miatt valóban Európa gyúanyaga, szétrobbanással fenyegeti a térséget; ez hamarosan bekövetkezik, amikor az 1877–1878-as orosz–török háború következményeként több balkáni nép és nemzet függetlenné válik. (Nem érdektelen talán itt egy magyar szempontot is megemlíteni s a szerző figyelmébe ajánlani: 1849-ben a konvertita emigráns magyar tábormokok és tisztek éppen Törökországban vélték megtalálni azt a fix pontot, ahonnan kiindulva a forradalmak leverése utáni európai, számukra ellenszenves rend fölfordítható.) A följárlott vagy kizsarolt modernizációs megoldások gyakran nem akarták, máskor nem tudták fölloldani a társadalom különböző szegmenseiben egymás ellen lappangó, kirobbanásra váró feszültséget, a Magas Portának pedig a meg-megújuló reformfolyamatok során végig számolnia kellett azzal, hogy ami a birodalom fönntartása érdekében az egyik érdekcsoport pacifikálásához elengedhetetlen, abban a másik a saját halálos ítéletét látja. (Elke Hartmann könyvében a 4. fejezet foglalkozik az államigazgatás és az örmények viszonyával: *Hatalomdelegáció és egység: oszmán közigazgatási gyakorlat a keleti periférián*. Ez egyben „visszatérő viszonyítási pontként szolgál” [19.] a többihez, a szerző sok helyütt visszautal rá.) Felekezetek, etnikumok, nyelvek, életformák, társadalmi csoportok feszülnek egymásnak, akár sokkal erősebben, mint a nagy átalakítások előtt, az ellentétes erők végzetüket

¹² Sako Arian: German-Armenian Historian Warns 'Important Genocide Archival Material Is Being Destroyed in Aleppo'. <https://hetq.am/en/article/32468> (Utolsó letöltés: 2022. december 31.)

vélik beteljesedni, ha valamelyik ellenfelük megkapja a központtól elemi életfeltételeinek garanciáit. Az egyik leküzdhetetlen akadály az, hogy a nem muzulmán milletek (vallási közösségek, önkormányzatok, az ezekbe tartozók nem nemzeti, hanem felekezeti alapon különültek el, azaz az ortodox szlávok és görögök közösen tartoztak egy milletbe, az apostoli örmény egyház tagjai egy másikba, amit róluk neveztek el, de amelybe a koptokat, káldeusokat, etiópokat, jakobitákat is besorolták, a zsidók a harmadikba és így tovább¹³) egyenjogúsítása a muszlimokat fölingerli, egzisztenciális helyzetüket, életvezetésüket nehezíti, programjaikat aláássa, keresztyének és zsidók nélkül viszont a gazdaság és a kereskedelem nem működtethető korszerű módon. Az állam gyöngye, a centralizáció végrehajthatatlan a végvidékek, távoli keleti tartományok elitjeinek sérelme nélkül, a hadsereg elavult volta eleve kétségessé teszi megvalósíthatóságát; német katonatisztek, katonai missziók tagjai (az egyiknek az idősebbik Helmuth Moltke is a tagja volt) hiába igyekeznek a fegyveres erőket újjászervezni (a hadsereg reformja lett volna az általános reform alapja),¹⁴ a közigazgatás passzivitása, az egymást keresztező helyi érdekek, a szervezetlenség, a pénz hiánya, illetve rossz elosztása, valamint a korrupció mihamar arra késztetik őket, hogy csak a saját egyéni hasznukat keressék. (Erről szól a 3. fejezet: *A felülről jövő reformok dilemmája: II. Abdul-Hamid szultán katonai reformja és a német katonai misszió tevékenysége az Oszmán Birodalomban.*) A modernizációra fogékony (vagy arra kényszerülő) szultánok is csak annyit tudnak elérni, hogy a vilajetek külön célokat kitűző csoportjai (ezek közé tartozik a Sztambultól távol önálló létre berendezkedett állami adminisztráció) sakkban tartják egymást – vagy pedig valamelyik a régió ura lesz, s az adót is befizeti, mert van ereje ahhoz, hogy ami kell, elvegye az ott lakóktól. A nagyhatalmak a keresztyéneket elvben védelemben részesítik, csak éppen nincsenek ott, amikor a muszlimok a pozitív diszkrimináció miatti fölháborodásukban a nagyhatalmi ellenőrzést megtorolják, vagy egyszerűen nem hajlandók kiközköteni magukat korábbi életformájukból. Jól példázzák ezt a nomád kurd törzsek vezetői – folytatják az örmények kirablását, alkalmilag gyilkolnak, erődemonstráció okán vagy egyszerűen paráznaságból örmény nőket rabolnak el. (Egy a sajtó révén európai nyilvánosságot kapó, a hasonló esetek megakadályozására persze alkalmatlannak bizonyuló igazságügyi eljárással végződő esetet dolgoz föl az 5. fejezetet képező esettanulmány: *Helyi történelem globális összefonódásban: a Gülizar nevű fiatal lány története*). Ez azonban nehezen írható le egyszerű nemzeti vagy felekezeti elmentétként: a törzsi vezetők önkényeskedéseit a földműves kurdok is megszenvedik.

¹³ Az örmény apostolin kívül jelen volt az Oszmán Birodalomban az örménykatolikus felekezet is, európai missziók munkája révén pedig az örmények egy része protestánssá, kis töredéke római katolikkussá vált. Erre a könyvben is találunk utalást. Kránitz Péter Pál szíves közléséből tudom, hogy a 19. században katolikus és protestáns milletet is létrehoztak.

¹⁴ A 19. század végén, a 20. elején a reformista katonatisztek szervezik majd a puccsokat, forradalmakat, ők vezetik az országot a világháborúba és szervezik meg a keresztyénirtást.

Másfelől azonban a milletrendszer védelmet is ad, a felekezeteket s közvetetten az ezeket alkotó, akár épp e periódusban nemzetté váló népeket az állam tolerálja, utóbb nyugati nyomásra a muszlimokkal elvben egyenjogúvá teszi (1909-től bevezetik az általános hadkötelezettséget is, így már nem csak a muszlimokból lesznek katonák), s például az örmény elit, a bankárok, vállalkozók, építészek, jogászok, művészek, vezető értelmiségiek nélkülözhetetlenek a reform szempontjából, közülük viszonylag sokan a helyi, tartományi közigazgatásba, sőt a politikai vezetőségbe is beépülnek, az első, 1877-ben rövid ideig működő parlamentben törvényhozók, sőt, alkotmányozók lehetnek belőlük. (A könyv egyik legizgalmasabb része az az adatszerű, módszeres forrásbányászat révén fölépült prozopográfiai tanulmány, amely az első alkotmányos korszak örmény törvényalkotóit és törvényhozóit, az általuk képviselt politikai irányzatokat mutatja be és jellemzi: *6. Oszmán pozicionálás és a közügyekben való részvétel igénye: az első oszmán parlament örmény képviselői.*) Harmadrészt ez az elit más-más szempontokat érvényesít, más a víziója a birodalom és szűkebb közössége jövőjéről, a többetnikumú birodalom fejlesztésében való részvételének fontosságát különbözőképpen magyarázza. S érvényesül itt a regionális széttagoltság is: más-más tapasztalatokkal s eltérő habitussal bírnak az Örmény-felföldön, a Nyugat-Anatóliában és az Isztambulban élők; utóbbiak közül többen szoros személyi kapcsolatokat ápolhatnak az állam irányítóival, van, akiből például miniszter lesz. A szerveződő nemzeti pártok sem jutnak el odáig, hogy nemzetállamot követeljenek, bár a dasnakok egy része, különösen az I. világháború előtt, érzékeli, hogy közösségük reménytelenül két tűz közé szorult: a cár birodalmában nem kedvezőbbek, ellenkezőleg, időről időre romlanak az örmények életviszonyai. Az ezzel kapcsolatos föloldhatatlan dilemmákról, az oszmán vezetőknek az armenocídiumról szóló döntéséről számol be a 7. fejezet: *Kapaszkodás a végsőkig: oszmán-örmény forradalmárok álláspontja Oroszországgal kapcsolatban.* Sokatmondóak ennek köztescímei is: például Kiábrándulás az oroszokból, remény az oszmánokban; Az örmények feláldozása: oszmán döntés a háború mellett; Szkülla és Kharübdisz között; A transzimperiális lét dilemmája.

Az olvasónak ugyan erős a gyanúja: annak ellenére, hogy az egymást követő fejezetek folyamatos arab számozással követik egymást, nem egységes művet olvas, az egyes szövegrészek tematikában, forrásbázisban és -hasznosításban, módszerben meglehetősen eltérnek egymástól (persze mindig az adott célnak, tematikának megfelelően); valószínű, hogy a különböző darabok korábban önálló német tanulmányként születhettek és jelentek meg, s utólag épültek egységgé. A könyvet becsukva (talán meglepő módon) mégis folyamatos történetre emlékszünk vissza, egy olyan rémtörténet a végeredményből visszatekintve sokszor reményteljes előzményére, amely éppen attól válik megbabonázóvá, hogy tudjuk, milyen lesz a befejezés. Noha a szerzőnek egyetlen olyan mondata sincs, amely érzelmet próbálna felkorbácsolni.

Elke Hartmann határozott állítása szerint az örmény történetírást főképp a genocídium ténye, a törököt pedig annak tagadása egyaránt arra készteti, hogy az Oszmán Birodalom utolsó évszázadát, az együttműködés több lehetőségét nyitva tartó együttélés korszakát kirekesszék vizsgálódási körükből, a nemzetközi szakirodalom pedig nyelvismeret hiányában nem hasznosíthatja az örmény nyelvű kéziratos irodalmat vagy a nyugat-európai nyelveken ki nem adott örmény tudományos eredményeket. Az ő munkásságának egyik legfontosabb ága az elpusztított közösségek fennmaradt dokumentumainak összegyűjtése, közzététele és értelmezése; ezek a források nem azt a sztereotip képet erősítik, amely szerint a végkifejlet csak az lehetett, amit ismerünk. Afféle történetírásnak (nevezzük most szupranacionálisnak) az elkötelezettje, s munkája annak a típusnak a megalapozott apológiája, amely az egykori birodalom összes alkotóelemének szemléletére, szempontjaira támaszkodik, forrásaiból építkezik, s amelyet a 19. században lépten-nyomon kimutatható, gyakran szoros etnikum- és kultúraközi kapcsolatok is igazolnak. Ebbe belefér az örmény mítoszok kritikája is. Sasun régiója részben az ide kötődő, a magyarok által esetleg egyik főszereplője nevével *Szaszumi Dávid* címmel ismert örmény őseposz nyomán, továbbá mert örmény lakói a 19. század végén, a 20. elején mindent elkövettek autonómiájuk megőrzéséért, a függetlenség fellegváraként élt a forradalmárok tudatában. Sőt, ez a mítosz ma is él, noha a sasuniak a szerző szerint már 1915 előtt sem tiszta örmény nemzeti vonásokat, hanem „vegyes formák”-at képviseltek, arab, kurd, iszlám hatásokkal. (8. *Sasun: egy örmény hegyi erőd mítosza.*) Az armenocídium idején pedig az orosz hadsereg lábhoz tett fegyverrel nézte végig, hogyan mészárolják le a lőszerből, élelemből kifogyott sasuniakat.

A magyar kisebbségekkel foglalkozó kutatóknak nemegyszer dörgölik az orruk alá, hogy produktumaik sérelmi jellegűek; az általam ismert esetekben e kritikák éppen a kisebbségek negatív tapasztalatainak, a kisebbségi helyzet problémáinak relativizálására szolgáltak. Gondolom, Elke Hartmann intencióját sokan úgy értelmezik, hogy célja az „integrált történet” megírása. Bár a két helyzet összehasonlítása problematikus, a könyv azt bizonyítja, hogy az efféle történetírás is működhet jól. Ezt példázhatja az alábbi rövid összefoglalás az alapállapotokat bemutató fejezetből (2. *Oszmán-örmények: remények és veszélyek között*):

„Összességében elmondható az akkoriban az Oszmán Birodalomban élő örményekről, hogy szervesen betagozódtak az oszmán társadalmi struktúrába, mégpedig a gazdaság, a kultúra és a társadalom minden területén, városokban és falvakban egyaránt. Akadtak köztük birtok nélküli földművesek, elszegényedett vándormunkások, de feltörekvő középosztálybeliek is, továbbá jólétben élő és befolyással bíró felső osztálybeliek. Egyvalamiben határozottan különböztek az Oszmán Birodalomban élő muszlim honfitársaiktól, mégpedig jogállásukban, mint nem-muszlim kisebbség. Az Oszmán Birodalom iszlám berendezkedésű állam volt, ahol ugyan tolerálták a nem-muszlimokat, de azok alárendelt szerepükben nem vehettek részt sem a politikai hatalomgyakorlásban, sem a katonai szolgálatban. Az örmény

kisebbségi lét tehát nagyobb fokú veszélyeztetettséggel és kiszolgáltatottsággal járt, ugyanakkor – ami oly gyakran figyelhető meg az előjogokból kirekesztett kisebbségeknél – erőteljes szociális dinamika és a modernizáló reformkorszak tett-vágya is jellemző volt rá” (32–33.).

3. Már a bevezetésben tisztázódik tehát, hogy a könyv kiindulópontja és kereke a „plurális” „birodalmi világrend” léte, a vizsgálgódás terepe a sokszínűség, az együttélés, „mely [...] ugyan nem volt konfliktusoktól mentes, de mindenesetre változatos volt” (16.). Az így nyert kép sem idillikus, de többféle esélyt rejtett magában. Elke Hartmann kutatásai és eredményei távlatos programra utalnak, és nem arra szolgálnak, hogy kétségessé tegyék a végkifejletet: „Természetesen erre a megközelítésre is árnyékot vet, hogy ismert a történet vége” (uo.).

Egy máshonnan vett rövid idézet; mementó:

„A sivatagban a kiéhezett árvák és gyerekek hatalmas üstöt pillantottak meg, azt hitték, húst főznek benne. Felemelték az üst fedelét, és kiloptak egy húsdarabot. Kisgyerek keze volt.

Az egyik kislány napok óta nem evett, és az éhségtől összeesett. Mögötte állt az anyja és nézte. Főtt hús szagát érezték, a közelből jöhetett, bizonyára egy kisgyerek testét főzték.

– Anyám, kérj belőle egy darabot, nem bírom tovább – mondta a lányka.

Az anya a kondérhoz ment, de hamarosan visszatért, üres kézzel.

– Nem adtak semmit? – kérdezte a kislány. – Anyám, ha meghalok, egy csipetnyit se adj nekik a húsból. Te egyél meg!

És így a még életben levő gyerekek hozzászórtak a gondolathoz, hogy haláluk után megeszik őket.”¹⁵

¹⁵ Nahim (Naim) bej emlékirataiból idézi: Vaszilisz Vaszilikosz: *Ártatlanok vére. (Ötven év mérszárítás Örményországban.)* In: uó: *A falakon kívül.* Fordította: K. Nyirő József. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1972. 166. A bejtől származó hivatalos táviratok és az emlékirat hitelességét, sőt Nahim (Naim) létét az armenocídium tagadói nem ismerik el. Legutóbb Taner Akçam török történész közvetetten igazolta a dokumentumok valósághű voltát, illetve az ellenük felhozott vádak tarthatatlanságát. Vö. https://www.armenianepedia-org.translate.google.com/wiki/Naim_Bey?x_tr_sch=http&x_tr_sl=en&x_tr_tl=hu&x_tr_hl=hu&x_tr_pto=sc (Utolsó letöltés: 2022. december 31.)